

Сергій ГУЗЕНКОВ
(Запоріжжя, Україна)

Образ історії краю в освітньому просторі Запорізької області

Образ історії краю формується на основі загальних уявлень про минуле, що існують у суспільстві й підтримуються за допомогою освіти та комеморативних практик. Під образом ми будемо розуміти сукупність уявлень про минуле краю, що побутують і відтворюються системою освіти Запорізької області.

Джерелом дослідження обрано підручники з регіонального курсу “Історія рідного краю”, який викладається в школах області з 2000 р., а також роботи обласних конкурсів для вчителів та учнів*, що дозволяють прослідкувати формування уявлень про минуле в усіх учасників навчального процесу.

Серед факторів, що впливають на сприйняття регіональної історії, можна виділити наступні:

По-перше, усталеність образу минулого як насильства, а головних історичних подій як перебігу війн та соціальних конфліктів.

Зокрема, у вступному слові до підручника 7 класу історія регіону окреслена так:

“наш край був свідком бурхливих подій середньовіччя, ареною *боротьби* праукраїнської держави – Київської Русі – зі степовими кочовиками. Нарешті, в нашому краї в XV ст. виникає запорізьке козацтво, що наповнило Україну духом волелюбності й очолило *боротьбу* за здобуття втраченої раніше незалежності” [10, с.3] (курсив мій – С.Г.).

Аналогічне бачення минулого зустрічається і в учнівських роботах:

“...цією святою землею протягом століть прокочувалися хвилі бурхливих подій світового значення – *битви* проти іноземних

загарбників, криваві війни, грізні повстання, соціальні революції. Багато горя бачила і ця земля, і її могутній господар – народ... [4, с.2]”.

По-друге, уявлення про тотальну національну історію, яка є єдиним варіантом минулого. Із нього випливає, що минуле краю було лише ареною для окремих подій “великої” історії. Зокрема, регіональні підручники створені як доповнення курсу “Історія України”, а в посібнику “Історія малої батьківщини”*, зазначено, що історія малих батьківщин це “зменшена копія великої історії, яка зберігає відбиток традиційної своєрідності і місцевого колориту” [13, с.6].

Власна історія місцевості чи населеного пункту розглядається як другорядна, якої стосувалися лише окремі історичні події. Сам край стає об’єктом історії, а минуле його постійного населення, підпорядкованим “великій” історії**.

Наприклад, “...хоча у віддалених від центру держави містечках і селах могли і не відбуватися значні і дуже видатні події, однак їх минуле яскраво свідчить про те, як жила в різні часи основна маса населення країни” [1, с.2]. Або “...головні політичні події країни майже завжди відбувалися в економічних та політичних центрах. Село ж завжди залишалося осторонь великих історичних подій, ніби на узбіччі історичного розвитку держави” [4, с.3].

Не дивно, що у текстах майже третини конкурсних робіт учнів містилася констатація другорядності, навіть “невидимості” району чи населеного пункту. Наприклад, “...тільки на збільшеному масштабі мапи нашої рідної України можна знайти в запорізьких степах моє рідне село Берестове” [2, с.2], або “...якщо подивитися на карту України, то наш Михайлівський район буде здаватися дуже малим” [3, с.2].

Відчуття незначності спонукає “вписувати” минуле свого населеного пункту в історію за допомогою “відшукування” місць, що їх своєю присутністю “освятили” історичні діячі. “Визначні місця” наділяються такими людськими рисами як бачення та пам’ять.

Як приклад наведемо опис дубу у с. Терпіння: “він був вже молодим деревцем, коли в Росії правив Борис Годунов, а наш край був “Диким полем”, де не було ніяких постійних поселень. Він був міцним деревом, коли Богдан Хмельницький воював із Польщею і вів переговори з московським царем Олексієм Михайловичем... Він бачив і чумацькі вози, і ногайсько-татарські орди, і загони запорізьких козаків;

під ним відпочивали невінчані “царі” Духоборії і навіть один справжній цар, переможець Наполеона – Олександр І... Побував тут у період громадянської війни і “батько Махно...” [13, с.10]. А в розробці навчального туристичного маршруту по с. Терпінню вчителя А. Гузеватого зазначений дуб також є однією з точок відвідування, як місце, “під яким відпочивав Олександр І” [8, с.4].

Як своєрідна реакція компенсації на “неповноцінність” місцевої історії по відношенню до національної, в мову робіт з минулого краю проникають клішовані вислови на кшталт “славне сьогоднішнє нашого краю, славна його історія” [11, с.2] чи “наш край унікальний, земля людей працьовитих, сильних духом і щирих серцем” [23, с.3]. Головна мета таких висловів підкреслити значення регіону в очах читачів тексту.

Корені зазначеної ситуації сягають радянських часів, коли головним пріоритетом істориків було минуле СРСР та побутувала думка, що професійній історіографії слід займатися відомими і крупними об’єктами, а краєзнавці мають вивчати минуле незначних об’єктів [18, с.160–161].

Навіть сьогодні у роботах окремих вчителів зберігається розподіл на “історію” та “краєзнавство”. Ситуацію ілюструє методична розробка вчителя В. Некрасової де передбачено, що в ході вивчення теми учні діляться на “істориків-теоретиків”, які вивчають загальні положення та подають теоретичні відомості з питання; “істориків-краєзнавців”, які виконують цілеспрямоване дослідження указанного періоду історії рідного краю; “журналістів”, які досліджують історію рідного краю шляхом спілкування з очевидцями подій; “літераторів”, які вивчають історичні події на матеріалі художньої літератури, виданої в області [21, с.4].

Існуючі уявлення про минуле Запорізького регіону базуються на схемі, що є своєрідним поєднанням підходу, закладеного у виданні “Історія міст і сіл Української СРСР” та підручників з курсу “Історія рідного краю”*. Складовими елементами схеми є: Середньовіччя – історія козацтва та Січей – розвиток краю від зруйнування Січі до початку ХХ ст. – період між світовими війнами – від Другої світової війни до сучасності. З радянських часів змінилися лише наголоси та трактування окремих подій.

Як приклад реалізації розглядуваної вище схеми у навчанні наведемо розробку уроку для 5 класу запорізької вчительки Н. Зеленої яка, розповідаючи про минуле краю, виділяє такі пункти: існування скіфського Каменського городища – загибель князя Святослава – па-

нування “страшних завойовників монголо-татар” – існування Хортицької Січі – “колиски лицарів-козаків, справжніх героїв України, що виборювали її волю” – заснування Олександрівської фортеці – будівництво “красеню-Дніпрогесу”, заводів “Запоріжсталь”, “Дніпроспецсталь” – Війна з “німецько-фашистськими загарбниками”, нічний штурм Запоріжжя в жовтні 1943 р., що став “репетицією нічного штурму Берліну у травні 1945 р.” – “диво повоєнного відродження” – “добра слава краю”, що її здобувають металурги й енергетики, хлібороби і вчителі, артисти й спортсмени [11, с.1–10].

Схема міцно укорінилася у свідомості вчителів і учнів, як намагаються відшукати її сліди не тільки в історії окремих населених пунктів, а й об’єктів. Як приклад наведемо опис історії о. Хортиця:

“на острові залишили слід давні язичники (кам’яним святилищам більше 4 тис. років), скіфи, давньоруські воїни, запорізькі козаки. Тут бував Тарас Шевченко й билися радянські воїни у Велику вітчизняну війну... По суті, на Хортиці сконцентрована майже вся історія України” [16, с.5].

У зазначеній вище схемі важливу роль відіграє радянське минуле, без якого розгляд уявлень про історію краю був би не повним. До його інтерпретацій доволі часто звертаються автори місцевих підручників, учителі та учні. Зокрема, за нашими підрахунками, серед конкурсних робіт 35 (29,6%) із 118 текстів вчителів та 32 (20,75%) із 106 текстів учнів були присвячені радянському минулому*.

При цьому, якщо в підручниках з “Історії рідного краю” автори піднімають питання про ціну, яку довелося заплатити мешканцям регіону за індустріальне будівництво [12, с.131-139] та про пов’язані з надмірною індустріалізацією області екологічні проблеми [19, с.6-7, 96-99], то в текстах вчителів і учнів радянське минуле представлено як “світле”, чи навіть “героїчне” й описане мовою радянських видань.

В результаті дорадянська історія (окремого населеного пункту чи навіть закладу освіти) стає схожою на міфологічну з “темними віками” хаосу (дореволюційний період), який був впорядкований в ході “великої битви” (революції), і щасливими роками життя людей (індустріалізація чи колгоспне будівництво), що переривалися катастрофами (Велика Вітчизняна війна).

В цій історії головними акторами є “герої-потьомкінці, легендарні командири громадянської і Великої вітчизняної воєн”, герої Радян-

ського Союзу [23, с.3], або “прості радянські люди”, які обов’язково проявляють героїзм при будівництві Дніпрогесу чи Придніпровського індустріального комплексу [14, с.1-16].

У доколгоспному селі, в свою чергу, точиться конфлікт між “бідняки” та “куркулями”, а в колгоспах працюють “знатні доярки” та “комбайнери”, які разом із “правофланговими тваринництва” наповнюють “запаси Батьківщини” [13, с.155-198].

В окремих роботах мирно співіснують дві версії історії радянська (оптимістична) з описом звершень та перемог колгоспного ладу та національна (трагічна) з описом національних утисків та голодоморів [4].

Причини існування декількох варіантів історії, що в сучасній Україні мають регіональне походження, свого часу проаналізував Я. Грицак [7, с.11-24]. Поседнання ж декількох версій минулого на локальному рівні потребують, на наш погляд, більш детального розгляду.

Можна припустити, що співіснування національної та радянської версії історії в роботах учнів пояснюється некритичним ставленням останніх до джерел та текстів з місцевої історії*.

В свою чергу звернення та однозначно позитивне трактування вчителями радянського минулого можна пояснити тим, що для значної частини педагогів області воно є частиною власного досвіду, закріпленою через освіту**.

Як показав у своїй монографії С. Єкельчик, ідеологічна практика “розбавлення” “націоналістичної” історичної пам’яті “дозою” любові до радянської сучасності існувала в СРСР з другої половини 1950-х рр. й розповсюджувалася через пресу та освітню систему [9].

Саме з радянських часів в образі запорізького краю поєднуються козацьке минуле й індустріальна сучасність, що зберігають актуальність й сьогодні. Наведемо приклад із тексту однієї з учительських робіт: “ми варимо сталь, виробляємо для України електричний струм, і водночас на просторах Запорізької області, образно кажучи, щороку ви-зриває козацький коровай, яким ми ділимося із усією Батьківщиною” [23, с.2].

На початку 1990-х рр. частині педагогів області довелося пережити світоглядну кризу, “змінювати особисту соціалістичну свідомість та формувати нову національну свідомість учнів, майбутніх громадян незалежної, самостійної держави” [25, с.9], що не могло не залишитися безслідно й досі виливається у створенні текстів, схожих за стилістикою на радянські.

Шкільна історія допускає певне спрощення матеріалу, використання не лише раціональних, а й емоційних аргументів для кращого засвоєння учнями знань про минуле. В ряді випадків це виливається в практику перетворення історичних сюжетів на міфологічні. Вони стають частиною уявлень про минуле.

В розробках уроків та виховних заходів ряду вчителів можна знайти всі ознаки міфу, виділені Е. Кассіером [15].

По-перше, це домінування емоційної функції мови, використання фраз та зворотів, характерних для мови міфу [15, с.60]. Наприклад, використання традиційних для міфології образів зими, ночі, невільної душі: "...У Європі стояла зима абсолютизму. А на українських землях виникла держава – своєрідна козацька республіка...", "...наші вороги... закували в кайдани волелюбну душу українця" [24, с.2, 6]. Або "більше двох років тривала чорна ніч німецько-фашистської окупації" [13, с.173].

По-друге, стереотипізація минулого. Особливо, коли йдеться про історію козацтва. Н. Яковенко зауважила, що не кожен історик, поклавши руку на серце, зможе похвалитися, що слово "козак" асоціюється в його спонтанній уяві з чимось іншим, ніж напівголий запорожець, який "пише листа турецькому султанові" [27, с.444].

Наведену думку підтверджують і розробки позакласних заходів. Так, в одному із сценаріїв на прохання вчителя замислитися над словом "козак" учень має відповісти*: "у нашій уяві спалахує образ сильних, мужніх і відданих рідній землі людей. Ми знаємо про них із козацьких пісень, уявляємо їх за картиною Рєпіна "Запорожці пишуть листа турецькому султанові" та за мультфільмом про пригоди трьох козаків-побратимів" [22, с.2].

Історія козацтва в текстах учнів та вчителів розвивається лінійно без просторово-часових змін, як у міфі.

Корені такого вилучення минулого із реального часу та простору сягають радянських часів. Перейменування міста Олександрівська на Запоріжжя у 1921 р. дало змогу репрезентувати край як "козацький". Соціалістичні будови, які почалися згодом, змінили ландшафт регіону, що нагадував про козацькі часи. Були затоплені пороги, Великий луг, місця, де розташовувалися Січі.

Хоча в підручнику, присвяченому козацькому періоду, зазначається, що для часів XVII–XVIII ст. Запорізький край означає досить великий регіон, який відповідає території сучасних Запорізької, Дніпропет-

ровської, частково інших сусідніх областей [17, с.4], в текстах вчителів зустрічається “перенесення” подій в сучасний ландшафт. Наведемо приклад з розробки уроку на тему Хмельниччини: “...на Хортиці збиралися козацько-селянські загони на боротьбу з поляками. В 1648 р. Б. Хмельницький прибув до Запоріжжя. Він не раз бував біля запорізького дубу у селищі Верхня Хортиця**” [6, с.3].

По-третє, для міфу важливим є обряд, що змушує його учасників втрачати відчуття індивідуальності і приходити в стан екстатичного злиття з колективом, спілкуватися з предками і т.ін. [15, с.62].

Прикладом такого обряду є опис святкування днів пам’яті в Балківській ЗОШ Василівського району:

“Взявши справжню каску воєнних часів, наші учні говорять від імені полеглих воїнів, перевтілюються в солдатську матір, вдову, які й досі чекають синів, чоловіків, голосять за загиблими, поминають своїх прадідусів” [26, с.35].

Зазначимо, що використання імен реальних історичних осіб для інтерпретації минулого чи набуття додаткових знань часто зустрічається у методичних розробках на кшталт “інтерв’ю з історичною постаттю”, проте у описаному випадку мова йде про примус учнів до переживання анонімного, вигаданого досвіду, що нагадує шаманський обряд спілкування з духами предків. На противагу цьому в ряді шкіл виховні заходи, пов’язані із Великою вітчизняною війною зводяться до залучення учнів до громадської активності із впорядкування пам’ятників, допомоги ветеранам і т.ін., що на нашу думку, дає більш реальний і корисний життєвий досвід.

Не менш важливим елементом шкільних обрядів, пов’язаних з минулим краю, є клятви про зберігання пам’яті, вірність козацьким традиціям, вірність батьківщині, тощо, що їх вчителі змушують давати учнів. Наведемо приклад із розробки позакласного виховного заходу для учнів ІІ класу наприкінці якого учні по черзі виголошують слова:

“...святістю братських могил, сивим волоссям матерів, вдів, радістю перемоги клянємось. Якщо буде потрібно, ми всі, як один, станемо на захист своєї Вітчизни матері. Клянємось! Вір, любя Вітчизно! Клятва наша тобі свята і непорушна!”. Всі разом: “Клянємось! Клянємось! Клянємось!” [20, с.6].

Важливою складовою творення міфу є пророкування майбутнього, яке має наступити за умови вірного виконання обряду [15, с.63]: “і якщо

ми, нащадки запорізького козацтва, відродимо навколо себе і в собі пам'ять предків, то відродимо славу Козацької Січі Запорізької..." [24, с.9].

Таким чином, на уявлення про історію запорізького краю впливають як образ національної історії, пов'язаний з насильством і політичними подіями, що майже не лишає місця для регіонального минулого, зводячи його до окремих епізодів чи візитів історичних персон, так і стереотипні уявлення, які збереглися з радянських часів.

Відсутність чіткої концепції історичної освіти та узгодженої політики пам'яті в суспільстві призводить до міфологізації минулого, що проявляється як в розробках уроків з історії краю, так і в виховних заходах та шкільних традиціях, які подекуди більше нагадують магічні ритуали.

Подолання ситуації що склалася можлива як через прийняття пристосованої до потреб сучасності концепції історичної освіти, так і шляхом тривалих зусиль громадськості, освітян та науковців із популяризації різних шляхів пізнання минулого краю.

Джерела та література

1. "Історія Веселого: передумови виникнення і особливості становлення". Робота учениці 9 класу Веселівської районної різнопрофільної гімназії Рикун Олени.

2. "Коріння мого села". Робота учениці 9 класу Берестівської ЗШ I-III ст. Бердянського району Савченко Анастасії.

3. "Михайлівська земля – мій рідний край" Робота учениці 9 класу Високівської ЗОШ I-III ст. Майсак Анастасії.

4. "Славен Запорізький край". Робота учениці 11 класу Високівської ЗОШ I-III ст. Майсак Олени.

5. Вітання Президента України до 70-річчя утворення Запорізької області. На офіційній сторінці президента <<http://www.president.gov.ua/news/12546.html>>. 2009-05-26.

6. Григорашенко В.Ю. Запоріжжя проти гнобителів. Методична розробка уроку для учнів 5-х класів. – Запоріжжя, 2009. – С.3.

7. Грицак Я. Як викладати історію України після 1991 року // Грицак Я. Страті на націоналізм. – К.: Критика, 2004. – С.11–24.

8. Гузеватий А.Ю. Заселення Запорізького краю в ХІХ – початку ХХ ст.: Навчально-дослідницький проект. – с.Терпіння, 2009.

9. Скульчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. – К.: Критика, 2008. – 304 с.

10. *Дровосскова О.В., Єльніков М.В.* Історія рідного краю (середина VII – початок XV ст.) Підручник для 7 класу загальноосв. навч. закладів – Запоріжжя: Прем'єр, 2008. – С.3.
11. *Зелена Н.М.* Основні події історії Запорізького краю. Легенди про Хортицю: Розробка уроку з історії рідного краю для 5 класів. – Запоріжжя, 2009. – С.1–10.
12. *Ігнатуша О.М., Ткаченко В.Г., Турченко Г.Ф.* Історія рідного краю (Запорізька область): 1914–1939 рр. / за ред. Ф.Г. Турченка: Підручник для 10 класу загальноосв. навч. закладів – 3-є вид., доп. і переробл. – Запоріжжя: Прем'єр, 2006. – С.131–139.
13. Історія малої батьківщини. Навчальний посібник для 8–9 класів колегіуму й загальноосвітніх шкіл Терпінівської сільради / Колективний проект. Укладач Чухраєнко О.А. – Мелітополь, 2008. – С.6.
14. *Кантур Т.В.* Запорізький край в період сталінської модернізації (кінець 20-х – 30-ті роки): Методична розробка уроку з історії рідного краю 10 класу. – Василівка, 2009. – с.1–16.
15. *Кассирер Э.* Техника современных политических мифов // Вестник МГУ. Серия 7. Философия. – 1990. – №2. – С.58–68.
16. *Кравцова Л.П.* Семь чудес родного края: Разработка учебного проекта. – Запорожье, 2009. – С.5.
17. *Лях С.Р., Лях О.К.* Історія рідного краю: Запорізький край у козацьку добу (XVI– XVIII ст.): Підручник для 8 класу загальноосв. навч. закладів — Запоріжжя: Прем'єр, 2006. – С.4.
18. *Маловичко С.И., Чаплыгина О.Н.* Два берега местной историографии // Новая локальная история. – Вып.2. Новая локальная история: пограничные реки и культура берегов: Материалы второй Международной Интернет-конференции. – Ставрополь, 20 мая 2004 г. – Ставрополь: Изд-во СГУ, 2004. – С. 160–161.
19. *Мороко В.М., Турченко Г.Ф.* Історія рідного краю (Запорізька область): 1939–2005 рр. / за ред. Ф.Г. Турченка: Підручник для 11 класу загальноосв. навч. закладів – 3-є вид., доп. і переробл. – Запоріжжя: Прем'єр, 2006. – С.6–7, 96–99.
20. *Надточій Т.В.* Тільки пам'ять не сивіє: Розробка позакласного виховного заходу. – Запоріжжя, 2009. – С.6.
21. *Некрасова В.Л.* Початок Великої вітчизняної війни та бої на території краю. Окупаційний режим 1941–1943 рр.: Голокост на теренах Запорізької області: Розробка уроку з історії рідного краю в 11 класі. – Бердянськ, 2009.
22. *Огурцова Н.О.* Славетні сини України в нащадків пам'яті живі. Виховна година для учнів 5-6 класів. – Мелітополь, 2009. – С.2.

23. *Пашетнєва О.Л.* Видатні люди нашого краю (усний журнал): Розробка шкільного виховного заходу з історії краю. – Кам’янка-Дніпровська, 2009. – С.3.

24. *Семененко Л.О.* Один день на Січі: Розробка позакласного виховного заходу з історії рідного краю. – Дніпрорудне, 2009. – С.1.

25. Історія Токмацької ЗОШ І–ІІІ ст. №5. – Токмак, 2008.

26. Школа формування особистості та здорового способу життя. Балківська ЗОШ І–ІІІ ст. Василівського району Запорізької області. Робота на обласний конкурс “Історія нашої школи”. – Балки, 2008. – С.35.

27. *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної історії України. – 3-тє вид., перероблене та розшир. – К.: Критика, 2006. – С.444.

Сергій Гузенков (*Запоріжжя, Україна*) Образ історії краю в освітньому просторі Запорізької області

У статті на основі підручників з місцевої історії, а також конкурсних робіт запорізьких вчителів та учнів проаналізовано уявлення про історію регіону, які склалися у свідомості вчителів і учнів регіону. Розкрито механізми і причини формування існуючого образу історії краю. Показано, що уявлення про минуле регіону залежать як від розповсюдженної версії національної історії, так і від міфів і стереотипів, які існують у свідомості населення регіону.

Ключові слова: підручники, образ історії краю, шкільний курс

Сергей Гузенков (*Запорожье, Украина*) Образ истории края в образовательном пространстве Запорожской области

В статье на основе учебников по местной истории, а также конкурсных работ запорожских учителей и учеников проанализированы представления об истории региона, которые сложились в сознании учителей и учеников региона. Раскрыты механизмы и причины формирования существующего образа истории края. Показано, что представления о прошлом региона зависят как от распространенной версии национальной истории, так и от мифов и стереотипов, которые существуют в сознании населения региона.

Ключевые слова: учебники, образ истории края, школьный курс

Serhyj Guzenkov (*Zaporizhia, Ukraine*) The image of local history in educational extent of Zaporizhzhya region

Representations about the history of the region that have developed in consciousness of teachers and pupils of the region are analysed in the article. Mechanisms and the reasons of their formation are exposed. It is shown, that

formation of an image of regional history depends on representations about national history, myths and stereotypes which exist in consciousness of the population of the region. Textbooks on local history, and also competitive works of the Zaporozhye teachers and pupils are used as sources.

Key words: textbooks, image history of the region, school course